

ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЧИХАЧОВ

До 200-річчя від дня народження

В історію географічних відкриттів і досліджень П.О. Чихачов увійшов як основоположник польових досліджень серед російських вчених, головним чином із геології й ботаніки Північної Африки. Йому належить пріоритет у геологічному дослідженні й визначенні багатьох видів рослин ряду місцевостей Північної Африки, в тому числі гірських масивів Джур-Джур, Аурес, Загхуан. П.О. Чихачов вперше дав опис Північної Африки в популярній формі, показав одночасно природу й людину в найрізноманітніших проявах.

Чихачов Петро Олександрович (Чихачов Петр Александрович; 1808–1890) – російський мандрівник, географ і геолог, дослідник Італії, Туреччини, Кузбасу і Алтаю. Почесний член Петербурзької АН (з 1876 р.) і Російського географічного товариства (з 1890 р.) та багатьох інших академій і товариств.

Народився у Великому Гатчинському палаці – літній резиденції імператриці-вдови Марії Федорівни. Його батько, Олександр Петрович, – відставний полковник лейб-гвардії Преображенського полку – у 1804 році був призначений директором міста Гатчина, де очолював “градское поселение” і здійснював “главное смотрение над дворцом и принадлежностями к оному”. Переходячи на цивільну службу, батько отримав чин дійсного статського радника.

У дитинстві та юності Петро Чихачов отримав чудову домашню освіту. У віці 12 років вільно володів німецькою та французькою, а потім, уже в Царському Селі, вивчив грецьку й латинь.

Незабаром сім'я переїхала в Царське Село. Юнак продовжив домашнє навчання із запрошенням лицейської професури. У 1823 р. він став студентом у відомстві Державної колегії закордонних справ.

У листопаді 1827 р. помер батько. Брати Чихачови продали маєтки в Тамбовській та Саратовській губерніях, а також будинок у Царському Селі, і перебралися в Петербург. У 1828 році Петро закінчив дипломатичну школу і рік стажувався в Колегії закордонних справ. Працював у Міністерстві закордонних справ і одночасно за свої кошти навчався 10 місяців на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1830 р. він був призначений перекладачем при Державній колегії закордонних справ. У 1829-30 рр. молодий дипломат неодноразово виїжджав за кордон, де слухав лекції видатних вчених із природничих наук.

Повернувшись в Петербург, на роботу у Міністерство закордонних справ, П. Чихачов досить швидко просувався по службі. У кінці квітня 1830 р. Чихачов направлений у Азіатський департамент, через рік він став камер-юнкером, а у вересні 1832 р. – колезьким асесором.

В Азіатському департаменті П. Чихачов займався головним чином Східним питанням. Він намагався особисто ознайомитися із країнами Близького Сходу, а також країнами Північної Африки, для чого відвідав Єгипет, подорожував Палестиною, Лівійською пустинею, Сінаєм і Сирійською пустинею, побував у Константинополі. Столиця Оттоманської імперії настільки заволоділа Чихачовим, що він вирішив просити місце в російському посольстві. У Стамбулі поруч із обов'язками помічника секретаря при російському посольстві займався вивченням історії та етнографії народів Малої Азії, вивчав новогрецьку, турецьку, албанську та іспанську мови.

У Туреччині дипломат зустрівся із відомим перекладачем і геодезистом полковником Михайлом Вронченком, який вивчав у той час географію Малої Азії і опублікував згодом цінні книги про свої подорожі Туреччиною. Спілкування із Вронченко викликало інтерес у Чихачова не тільки до подорожей, а й до спеціальних географічних наук і геодезії.

У 1835 р. під час перебування художника Карла Брюллова у Стамбулі Петро Чихачов супроводжував його у поїздках найбільш живописними місцями Босфору й Мармурового моря. На знак вдячності К. Брюллов виконав портрет П. Чихачова у східному костюмі.

У 1834-36 рр. П.О. Чихачов відвідав ряд міст Оттоманської імперії, а також Іспанію, Португалію, Італію, Францію та інші європейські країни, а також різні країни Близького і Середнього Сходу (у тому числі Сирію й Палестину), Північну Африку. Він приступив до вивчення фізичної та історико-економічної географії цього регіону.

У В 1836 р. П. Чихачов залишив службу і повністю присвятив себе науковим дослідженням. Того ж року він повернувся в Росію для вивчення спеціальних наук у видатних на той час російських вчених Москви й Петербурга – астронома Струве, геолога і палеонтолога Соколова, географів Левшина, Кеппена, зоолога Бранта, ботаніка Фішера. До 1838 р. талановитий вчений оволодів основами геодезії, картографії, геології, ботаніки, зоології, кліматології, а також статистики.

У 1838 р. П.О. Чихачов виїхав у країни Західної Європи – Францію, Німеччину, Бельгію, Англію, Італію, де познайомився із видатними західноєвропейськими вченими – географами і геологами, слухав лекції Буха, Роза, Елі де Бомона, а також сам читав доповіді в різних географічних товариствах, головним чином із геологічних проблем.

У 1839 р. за рекомендацією видатного німецького вченого-географа Александра Гумбольдта Чихачов приступає до своєї першої науково-дослідної роботи із геології Південної Італії та Південної Франції. Для цього

у кінці лютого 1839 р. він виїхав на острів Сицилія й вирушив у гори Неброді, пройшов північне узбережжя Сицилії від Палермо до Мессіни, побував у Реджо-ді-Калабрія, уже на Апеннінському півострові. У значному районі, розміщеному на північний схід і північний захід від Рокка-Імперіале, П. Чихачов упродовж липня 1840 р. вивчав головним чином наносні породи, утворені тут у результаті поступового руйнування під впливом поверхневих вод Апеннінської гірської системи. Він дослідив гірський район Капель-Сарраціно, який до нього не досліджувався геологами та ботаніками. Тут він поповнив свій гербарій рідкісними видами рослин.

Учений дістався до вершин Монте-Вультуре і ряду суміжних вершин, дослідив групи прісноводних озер, розташованих у високогірних областях району. Тут він написав історію утворення озера Лесіне, розташованого в північно-західній частині Монте-Гаргано. У березні 1840 р. він спустився долиною річки Гарільяно до значної вулканічної зони Неаполітанського району. Упродовж чотирьох місяців він вивчав околиці Неаполя, особливо район Рокка-Монфіне, флегренські поля, вулкан Везувій, острови Іск'я, Капрі та інші. У серпні 1840 р. він завершив свою подорож південними провінціями Неаполітанського королівства.

У 1841-42 рр. П. Чихачов опублікував свої перші наукові статті та книгу, в яких показав себе послідовником традицій школи Михайли Ломоносова. Він одним із перших доказав наявність поступового переходу викопних форм від однієї формації в іншу. Він вніс значний вклад у геолого-географічне пізнання природи Італії. Йому належить також пріоритет у виділенні південних границь Апеннінського хребта. Російський учений уперше доказав, що Калабрійські Апенніни складаються із давніх кристалічних сланців та гранітів, геологічно є чужими Апеннінському хребту, який складений молодими глинисто-пісковиковими і мергелястими породами. Петро Чихачов склав першу геологічну карту, що охоплювала всі південні провінції Апеннінського півострова.

У 1842 р. П.О. Чихачов був відряджений штабом Корпусу гірничих інженерів, куди він повернувся на роботу після повернення з-за кордону, на Алтай і в Саяни, тоді ще мало досліджені. На чолі великого загону він досяг Катуні. Її перетинав єдиний шлях із Бійська на річку Чую. Чихачов детально описав переправу свого каравану. Найближчим завданням експедиції після переправи через Катунь був вихід до гирла річки Чуї, а потім Чуйською долиною експедиція мала дістатися до витоків Чуї. Упродовж двох тижнів, починаючи з 21 травня, караван долав цей шлях. Доріг тут практично не було, а тому експедиція змушена була долати гірські схили.

Під час підйому правим (північним) берегом Чуї Чихачов помітив на лівобережжі хребет із піками у вигляді пірамід. Він дослідив цей (Північно-Чуйський) хребет (довжина 120 км) до гирла річки Чаганузун (притока Чуї) і вияснив, що він обмежує з півдня пустинний Курайський степ. Вище гирла річки Чаганузун загін Чихачова вступив на пустинне плато – Чуйський степ, який Чуя поділяє на дві нерівні частини. Для вивчення території Чихачов розділив свій загін. Більшу його частину він направив на північ, через Курайський хребет до річки Башкаус, а сам перетнув у південно-східному напрямі Чуйський степ і 2 (14) червня дістався до прикордонного гірського хребта Сайлюгем, який відділяє Російський Алтай від Центральної Азії. 4 (16) липня експедиція досягла витоків Чуї.

Наступним завданням експедиції було досягнення й дослідження витоків Чулишману. Експедиція круго повернула на північ, переправився через верхів'я Чуї і пройшла вздовж меридіонального хребта із сніжниками біля східної границі Чуйського степу. Згодом він був названий хребтом Чихачова (довжина біля 100 км, висоти до 4 029 метрів). Хребет продовжувався до гірського озера Джулукуль, яке, за словами самого Чихачова, є витоком річки Чулишман.

П. Чихачов вирушив до озера Джулукуль досить болотистою місцевістю між витоками Чуї та Чулишмана. Піднявшись на плоску вершину біля озера, Чихачов замітив хребет, що простягався на північний захід вздовж лівого берега Чулишмана. Із труднощами він пройшов через заболочене плато, переправився через ряд річечок і знову досяг Чулишмана (під 89° сх.д.). Далі П. Чихачов повернув на південь і через гори вийшов у зелену смугу долини річки Башкаус, де зустрів основну частину загону. Спустившись Башкаусом на декілька кілометрів, Чихачов знову перевалив через гори правобережжя річки і спустився в долину Чулишмана. Він пройшов вздовж річки майже до Телецького озера.

Із пониззя Чулишмана Чихачов перетнув у північно-східному напрямі заболочене плато і 1 липня досяг невеликого гірського озера у верхів'ях річки Чульчі (нижня притока Чулишмана). Західніше Чихачов відкрив виток Великого Абакана (система Єнісею), замітив майже меридіональну частину Абаканського хребта, а на півночі відкрив виток Малого Абакана, відділеного від Великого Абакана коротким хребтом Карлиган. Так Чихачов став першим науковим дослідником Західного Саяну.

Далі Петро Олександрович Чихачов пройшов від верхів'їв річки Чульчі на схід через горбисту і заболочену місцевість із багатьма озерами і досяг річки Алаш (система Єнісею). Він проник в Урханський край (Туву чи Тиву) і виконав його перше дослідження. Відпочивши і поповнивши запаси продовольства, загін Чихачова пройшов на північ і несподівано відкрив гірське озеро Кара-Холь (на висоті 1 463 м) серед гірських вершин. Він продовжив рух на північ і вийшов до верхів'їв річки Они (притока Абакана). У верхів'ях Они Чихачов відкрив короткий (до 60 км) меридіональний ланцюг висот, за яким він спустився в долину річки Кантегір (ліва притока Єнісея). На півночі він відмітив окремі гірські масиви, що групуються у вузький ланцюг північно-східного простягання (вершини до 2 510 м). Переваливши через хребет, він долиною невеликого

струмка досяг річки Абакан. Так Чихачов перетнув Західні Саяни, зібравши важливі географічні матеріали, геологічні дані про всю територію цієї гірської системи.

Із Абакана П. Чихачов проїхав до Красноярська, а потім через Кузнецький Алатау – до Кузнецька. За матеріалами своєї подорожі дослідник вперше склав орографічну та геологічну карти Алтаю і Західних Саянів, зібрав багаті колекції мінералів та гербарій із 240 видів рослин Алтаю.

Головним підсумком дослідження стало відкриття Кузнецького вугільного басейну. На базі вивчення розрізнених виходів вугілля він прийшов до висновку про наявність тут суцільних пластів кам'яного вугілля, що простягаються на сотні кілометрів. Він визначив розміри кам'яновугільного басейну і заніс їх на геологічну карту під назвою “Кузнецкий каменноугольный бассейн”. Дослідник прийшов також до висновку, що породи Алтаю багаті металами, і що залягання залізної руди і кам'яного вугілля в близькому сусідстві мають із практичної точки зору важливе значення.

У 1844 р. молодий учений був відряджений у Париж для “видання за казенний рахунок на французькій мові опису здійснених ним подорожей”. У 1845 р. ця праця вийшла у світ. У ній П. Чихачов, поряд із глибоко поетичними картинками описів природи Алтаю та геологічних багатств, приділяв багато уваги культурі, побуту, мові народів Алтаю й Китаю, а також соціально-політичним та економічним питанням.

Після завершення робіт по Алтайській експедиції П. Чихачов у 1846 р. приступає до дослідження Малої Азії та Вірменського нагір'я – від берегів Босфора, Мармурового, Егейського і Середземного морів до Ерзурума. За період з 1848 по 1863 р. Чихачов здійснив 8 наукових експедицій Малою Азією, Вірменією, Курдистаном, Східною Фракією. Упродовж двадцяти років він майже щорічно здійснював подорожі, збирав топографічні та географічні дані, багаті колекції викопних решток, рослин і тварин, визначав висоти гір, на які піднімався, зокрема Ерджіас та Бінгель, на які до нього не піднімався ніхто. Дослідник провів заміри глибин Мармурового та Егейського морів, а також проток Босфор і Дарданелли, опублікував цікаві матеріали про течії в протоках і Мармуровому морі. Із особливою ретельністю учений вивчав флору і геологію Малої Азії. Ним опубліковано понад 20 робіт із геології та палеонтології цього регіону.

Верхи, на конях у супроводі шести-восьми супутників Петро Олександрович пройшов у різних напрямках увесь півострів (понад 8 тисяч кілометрів). Чихачову першому вдалося зібрати численні викопні рештки флори та фауни, які дали можливість видати фундаментальну працю із палеонтології Малої Азії. Так, учений зібрав 575 видів викопних органічних решток, із яких 57 були новими. Вивчивши ботанічні рештки Малої Азії, П. Чихачов відмітив надзвичайну їх видову різноманітність, що було природним наслідком різноманітного рельєфу, кліматичних та ґрунтових умов.

У гербарії П.О. Чихачова налічувалося до 3 500 видів рослин Малої Азії. Головним результатом його експедицій стали карти півострова (опубліковані в 1853 р. й 1867 р.) та багатотомна праця “Малая Азия” (французькою мовою). З 1853 по 1869 рр. він видав французькою, російською, німецькою та англійською мовами десятки книг і карт із найрізноманітніших природничо-історичних і соціально-політичних питань Туреччини, загальний обсяг яких склав декілька тисяч сторінок. Серед всіх цих робіт найбільшу цінність має праця “Мала Азия” (томи 1-8, 1853-69, французькою мовою).

За протяжністю маршруту та за часом знаходження в експедиціях по Малій Азії, за обсягом наукової продукції та їх значимістю Петро Чихачов виділяється серед всіх мандрівників, які досліджували коли-небудь цю країну. Роботи вченого й мандрівника отримали світову славу й визнання. Ця роль Петра Чихачова була відмічена П.П. Семеновим та іншими видатними географами XIX століття.

П.О. Чихачов перший правильно охарактеризував Понтійські гори протяжністю біля 1 тис. км, дослідив їх на протязі біля 750 км і перетнув їх у ряді пунктів. Виділив три групи хребтів: Західно-Понтійські гори (три ряди паралельних ланцюгів), хребет Джанік і Східно-Понтійські гори. Він описав значну частину Вірменського нагір'я із системою плоскогір'їв, плато і котловин, розділених хребтами різного орієнтування, у тому числі Паландьокен і Бінгель.

П. Чихачов дав орографічну характеристику Центрального і Західного Тавру. Базуючись на власних замірах висот (понад 700), він прийшов до висновку, що Мала Азія – це нагір'я, що знижується із сходу на захід, із величезною котловиною (Анатолійське плоскогір'я) в центральній частині, висоту якого визначив у 800-900 м. П. Чихачов дослідив також південне узбережжя півострова на протязі 400 км, вніс уточнення в його конфігурацію. На чорноморському узбережжі під 32° сх.д. відкрив Зонгулдакський кам'яновугільний басейн.

У своїх роботах П.О. Чихачов приділяв значну увагу соціально-політичним питанням колоніального Сходу, політиці європейських країн у східному питанні, показав засилля англійських колонізаторів в країнах Близького і Середнього Сходу, зокрема в Індії. Він автор ряду праць, присвячених політичному та економічному життю Османської імперії.

У 1877-78 рр. учений здійснив свою останню подорож в Іспанію та Північну Африку, описану ним у вигляді листів до свого друга. Ці листи видані в 1880 році французькою мовою окремою книгою під назвою “Испания, Алжир, Тунис”.

25 вересня П. Чихачов вирушив у Північну Африку. Нова подорож почалася із Іспанії. Із порового міста Картаген він на пароплаві відправився в Оран, куди прибув 17 листопада 1877 р., а 1 грудня прибув у місто-порт Алжир. Сім місяців Чихачов подорожував Алжиром, після чого 24 травня 1878 р. відправився на пароплаві

в Туніс. Тут він побоювався, що не отримає дозвіл на проведення дослідницьких робіт у цій країні, а, можливо, що його й заарештують, як це часто-густо бувало в мусульманських країнах. До того ж в той час йшла російсько-турецька війна. 10 днів Чихачов знайомився з містом Туніс, а потім відправився вивчати його околиці. Він побував в районі Загхуана (40 км південніше від Туніса), де зберігся акведук часів імператора Андріана. Цією гідротехнічною спорудою підводилася вода до Карфагена із джерел масиву Загхуан, що розташований за 130 км від міста.

Після завершення екскурсії гірським масивом Загхуан Чихачов направився до руїн давнього міста Утіка, розташованого між Тунісом і Бізертом. 4 червня він відвідав цілющі джерела Хамман-Ель-Енер в районі гірського масиву Джебель-Бу-Курнеїн, а наступного дня вивчав місцевість, де колись стояв легендарний Карфаген. П.О. Чихачов дав детальний опис історії Єрусалима, Рима та Карфагена. Цей опис частково базується на рукописах давніх авторів.

9 червня 1878 р. Чихачов відправився пароплавом із Туніса в Неаполь, а звідти – у Флоренцію, де він надалі проживав. У 1890 р. він видав збірник під назвою “Географические и естественноисторические очерки” із шести статей: 1) “О нефти в США и России”, 2) “Сахара”, 3) “Гоби”, 4) “Тибет”, 5) “Арал-Каспийская низменность”, 6) “Оазис Мерв”.

Ім'ям П.О. Чихачова названо гірський хребет на Алтаї, затока в Японському морі. На кошти, що заповів Чихачов Паризькій Академії наук, засновано (1890 р.) премію імені П.О. Чихачова, яка присуджується за кращі дослідження, присвячені Азії.

Серед інших основних праць ученого наступні: “Voyage scientifique dans l'Altai oriental et les parties adjacentes de la frontiere de Chine” (1845 р.), “Asie mineure. Description physique, statistique et archéologique de cette contrée” (pt. 1-4, 1853-69 pp.; в російському перекладі – “Письма о Турции”, М., 1960 р.). Біля двадцяти робіт Чихачова перекладені й видані російською мовою, зокрема “Письма о Турции”, “Великие державы и Восточный вопрос” (М., 1970 р.), “Путешествие в Восточный Алтай” (М., 1974 р.), “Испания, Алжир и Тунис” (М., 1975 р.).

Михайло ПОТОКІЙ